

ספרד, ארץ ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם

את רוב ימיו עשה הרמב"ם במצרים (בתחילה בעיר אלכסנדריה ואחר כך בפוסטאט), אך עד בואו לשם נדד הרמב"ם, מגיל צעיר ביותר, במשך שבע עשרה שנים בין הארצות הבאות: ספרד הנוצרית, ספרד המוסלמית, מרוקו וארץ ישראל.¹ מכיוון שבמשך שנות נדודיו כתב הרמב"ם את פירושו למשנה, אפשר להניח שהמקומות שבהם נכתבו חלקים שונים של הפירוש הטביעו בו את חותמם והותירו בו רמזים שעל פיהם ניתן לשער את המקומות השונים שבהם נכתבו חלקים אלה. אכן, חוקרים שונים קבעו שאפשר למצוא רמזים למקומות שבהם עבר הרמב"ם על פי אזכורים של מקומות בפירוש (ספרד, ארצות המערב, ארץ ישראל ומצרים). כמו כן, מפורסמת הגישה כי אף שהרמב"ם עזב את ספרד בגיל צעיר, הוא ראה עצמו כל ימי חייו כאיש ספרד ובכל מקום שסתם וכתב 'אצלנו' התכוון לספרד.²

במאמר זה ברצוני לסקור את המשניות שבהן הזכיר הרמב"ם את המקומות שבהם נדד. נבחן את הגישה שבכל פעם שכתב הרמב"ם 'אצלנו' בפירוש המשנה התכוון לספרד, וכן נציין מספר דרכים ללימוד שיטתי של פירוש המשניות.

תהליך כתיבת פירוש המשנה

בחתימת פירוש המשנה (עמ' תנו) כתב הרמב"ם:³

1. לתולדותיו של הרמב"ם ראה: ש"ז הבלין, 'ר' משה בן מימון', **האנציקלופדיה העברית** כד, ירושלים-תל אביב תשל"ה, טורים 536-542; **מורה הנבוכים** (מהד' אבן שמואל), ירושלים תשי"ט, במבוא הכללי בחלק א, עמ' XXIX-XI; ש"ב אורבך, **עמודי המחשבה הישראלית**, ירושלים תשט"ו, עמ' 274-278.
2. 'י' בלאו, 'אצלנו באלאנדלוס אצלנו במגרב', **מסורות** ז, תשנ"ג, עמ' 43-50.
3. הציטוטים מפירוש המשנה לקוחים ממהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ז. הציטוטים מההקדמות למשנה וממסכת אבות לקוחים ממהדורתו של הרב יצחק שילת, ירושלים תשנ"ב-תשנ"ד. הציטוטים ממסכת עבודה זרה וממסכת הוריות הנם על פי מהדורה חדשה אשר עתידה להתפרסם בקרוב בהוצאת מעלות. ההפניות למשנה תורה עד ספר נשים הן למהדורת מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ שליט"א עם פירוש יד פשוטה, ירושלים תשמ"ד-תש"ס. ההפניות למשנה תורה משאר הספרים הן למהדורת הר"י קאפח, ירושלים תשמ"ו-תשנ"ז. הציטוטים וההפניות לאיגרות הרמב"ם הם על פי מהדורת הר"י שילת, ירושלים תשמ"ז.

התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה, שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות [דתתק"ח].

מדברים אלו אנו למדים שאת פירוש המשנה התחיל הרמב"ם עוד בהיותו בספרד וחתם אותו במצרים. וכך כתב (שם, עמ' תנה):

ומי שימצא בו מקום פקפוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות באור טוב ממה שבארתי, יעיר על כך וידינני לזכות... ובפרט בהיות לבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן, ומה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים... יש הלכות מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם ענינים רשמתים בהיותי על גבי האניות בים הגדול.

על מנת להבין את דברי הרמב"ם כאן עלינו להיות מודעים לתהליך הכתיבה שנהג בו. באיגרת השמד כתב (חלק א, עמ' לג-לד):

וממה שראוי שתדעו, שהאדם אין לו לדבר ולדרש באזני העם עד שיחזר מה שרצונו לדבר בו פעם ושתים ושלש וארבע... זה נאמר על מה שיצטרך לדבר בו בפיו, ואולם מה שיחוק האדם בידו ויכתבהו על הספר - ראוי שיחזירהו אלף פעמים אלו יתכן זה.

ניתן אם כן להניח באופן ודאי כי הרמב"ם כתב טיוטות לכל כתביו. אכן דפים מטיטות של פירוש המשניות נתגלו בגניזות שונות בעולם (בעיקר בגניזה הקהירית) והם מצויים לפנינו.⁴

על פי דברים אלו ניתן לומר כי הרמב"ם כתב את טיוטת פירוש המשניות במהלך מסעותיו (תחילת כתיבת הטיוטות בגיל עשרים ושלוש כפי שצוין למעלה), אך בסופו של דבר העתיק הרמב"ם את הטיוטות מתחילה ועד סוף לטופס נקי, בכתב יד מיושר ונאה.⁵ בטופס זה אשר היה לספרו האישי של הרמב"ם, הוסיף הוא הגהות ותיקונים כל חייו.⁶

4. על חיבור פירוש המשניות ראה: ד' פיקסלר, 'מקורות וביאורים לפירוש המשניות לרמב"ם על מסכת עבודה זרה, על פי כתב יד הרמב"ם', **נטועים** ו, תש"ס, עמ' 37. לרשימת הטיוטות אשר נמצאו ופורסמו ראה: י' הוטנר, 'טיוטה של פירוש המשנה בכתב ידו של הרמב"ם', **ספר הזכרון להגאון ר' שילה רפאל**, ירושלים תשנ"ח, עמ' ו-ז.

5. הדיון האם פירוש המשניות אשר בפנינו הוא בכתב ידו של הרמב"ם הוכרע, וכבר נתקבל על דעת החכמים והחוקרים שאכן זהו כתב יד הרמב"ם. בעניין זה ראה: י' בלאו, 'האומנם יש בידנו טופס של פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם', **תרכיץ** כז, תשי"ח, עמ' 536-543; י' בלאו וא' שייבר, **אוטוגרף הרמב"ם מאוסף אדלר ומגניזת לינגראד**, **טיוטת ההקדמה לסדר טהרות**, ירושלים תשמ"א, עמ' 5; ש"מ שטרן וס"ד ששון, 'על טופס פירוש המשנה בעצם כתב ידו של הרמב"ם', **תרכיץ** כט, תש"ך, עמ' 261-267; הרב ק' כהנא, 'פירוש המשנה של הרמב"ם בכתב

המונח 'אצלנו' בפירוש המשנה לרמב"ם

פעמים רבות במהלך פירוש המשנה משתמש הרמב"ם במונח 'אצלנו' (לרשימה מפורטת ראה לקמן). אנו מוצאים אף התנסחויות מעט שונות אך זהות במשמעות כמו 'אנחנו'⁷ (ראה למשל: פסחים פ"י מ"ג; כלים פכ"ו מ"י) ועוד.⁸ למה התכוון הרמב"ם בכתבו ביטויים אלו?

את מצב המחקר בשאלת שימושו של הרמב"ם במונח 'אצלנו' סיכם לאחרונה י' בלאו:

הראשון שניסה לנתח מקומות אלו דרך שיטה היה אברהם גייגר. לדעתו 'אצלנו' ודומיו בכתבי הרמב"ם משמשים תמיד בהוראה אינקלוסיבית, והרמב"ם מתכוון בהם תמיד למקום הימצאו בעת כתבו את הדברים, כשהוא כולל את קהל קוראיו עמו... בעקבות אברהם גייגר הלך ח' קרונר...

אולם ברור שתפיסה זו סותרת את עצמה. ואכן ישראל פרידלנדר בניתוחו המפורט של ביטוינו אצל הרמב"ם הצביע על כך שהרמב"ם משתמש ב'אצלנו' בארץ אלאנדלוס... גם ב'ספר המצוות', והרי ידוע ש'ספר המצוות' לא נתחבר בספרד... מכך הסיק פרידלנדר שהרמב"ם מדבר על ספרד לא כמקום הימצאו, אלא כמקום מוצאו, ו'אצלנו' באלאנדלוס' מוסב על הנהוג בספרד אצל הספרדים, אך לא אצל בני המקום שהרמב"ם נמצא בו. לעומת שימוש אקסקלוסיבי זה של 'אצלנו' באשר לספרד, הרמב"ם, לפי סברתו של פרידלנדר, משתמש באותו הביטוי 'אצלנו' עצמו בהוראה אינקלוסיבית במקומות אחרים, הן כשהוא אומר 'אצלנו' במגרב/במערב, הן כשהוא אומר 'אצלנו' סתם. כאן הכוונה תמיד לצפון אפריקה, מקום שבו חיבר הרמב"ם את הקטעים המכילים ביטויים אלו, והוא כולל כאן ב'אצלנו' אף את קהל קוראיו: כך נהוג אצלנו כאן, במקום ששנינו, אני ואתם, נמצאים...

ידו? 'המעין' כו, תשמ"ו, א - עמ' 63-55; ב - עמ' 64-54; איגרות הרמב"ם א, עמ' קצז. על סגנון הכתיבה של הרמב"ם בסדרים השונים של המשנה ראה מה שכתבנו בהמשך בסעיף 'מצרים'.

הזמן המועדף לתחילת ההעסקה הוא כשנה אחרי בואו של הרמב"ם למצרים, עוד בזמן חיי אביו רבי מימון שהזכירו בהקדמה למשנה (עמ' סא ובערבית עמ' שנז) ורק במהדורה מאוחרת יותר הוסיף בין השורות "וצ"ל". על מועד פטירת רבי מימון אנו למדים מאיגרת ששלח הרמב"ם לר' יפת הדיין (איגרות הרמב"ם א, עמ' רכט), וזמן זה היה במהלך העסקת פירוש המשנה, מפני שבמקומות מאוחרים יותר בפירוש, כמו בשבועות פ"ו מ"ז, מופיע ר' מימון בברכת המתים.

6. כך דרכו של הרמב"ם להמשיך את דרישת האמת ולתקן את הטעון תיקון גם אחרי שהחיבור כבר התפשט ונפוץ. ראה: ד' פיקסלר, 'הלכות מקוות - על חזרה אחת בפירוש המשנה לרמב"ם', **מעליות**, יב, תשנ"ב, עמ' 65-78.

7. לראיה ברורה שהביטויים שקולים הם, ראה בפירושו לאהלות פ"ו מ"ב שכתב: "אנחנו קוראים", ובפירושו למעשרות פ"ג מ"ו השתמש לצורך זה במונח: 'אצלנו'.

8. מונח דומה נוסף הוא: 'ידוע אצל בני אדם'. ראה לדוגמה בפירושו לברכות פ"ד מ"ו ששם כנראה מדובר במילה 'מצרית'.

לעומת זאת ברצוני להציע, שתמיד כשהרמב"ם משתמש ב'אצלנו' או בביטויים דומים, כוונתו לנהוג במקום מולדתו בספרד, וכשהוא כותב 'אצלנו' במגרב' לא מדובר במנהג צפון אפריקאי שלא נהג בספרד, אלא במנהג שהיה מקובל בצפון אפריקה ובספרד. אין זאת אלא ש'מגרב' עשויה לכלול את ספרד, ואין משמעה בהכרח צפון אפריקה בלבד, אלא גם צפון אפריקה וספרד... על כל פנים השימוש ב'אצלנו' בכתבי הרמב"ם תמיד אקסקלוסיבי ומכוון לספרד, מקום הולדתו של הנשר הגדול.⁹

הצד השווה בדעת כל העוסקים בסוגיה זו היא ההנחה שבמונח 'אצלנו' התכוון הרמב"ם לציון גאוגרפי, ולא נחלקו אלא על זיהויו של מקום זה. אלא שבדיקה חוזרת של המקורות שבהם הרמב"ם משתמש במונח 'אצלנו', מלמדת שאפשר להבין את הדברים בצורה שונה.

נראה כי בביטוי 'אצלנו' הרמב"ם לא התכוון למקום גאוגרפי כלשהו, מפני שביטוי זה מצאנוהו מתייחס לספרד ולמצרים גם יחד.¹⁰ בנוסף, ברוב המוחלט של הפעמים שהרמב"ם כתב 'אצלנו', המונח הוא חלק מהביטוי 'הכלל/פסק ההלכה אצלנו...', שמשמעותו: הכלל ביהדות או בעולמה של ההלכה וכו'.¹¹ נראה יותר אפוא לומר כי בביטוי 'אצלנו' הכוונה היא: אצלי (הרמב"ם ככותב) ואצלך (הקורא) כך הוא הדבר; 'אצלנו' כקבוצה של יהודים. ברור שיש גם מקומות ש'אצלנו' הוא מקום גאוגרפי, אך שם מדגיש הרמב"ם את שם המקום (ספרד, מערב וכו'). כאשר לא הוסיף הרמב"ם את שם המקום, לא צריך, ואולי אף אי-אפשר, לייחס את הביטוי למקום גאוגרפי מסוים. יש מקומות שבהם אנו מוצאים כי באותה משנה הזכיר הרמב"ם את ספרד, מצרים והמערב, ובכל זאת באותו מקום כתב גם 'אצלנו' סתם, ללא ציון מקום. אם רצה שנבין כי הוא מתכוון למקום מסוים, בוודאי היה מוסיף לאיזה מקום כוונתו (ראה לדוגמה: כלים פט"ז מ"ז).

ראיה לדבר ניתן להביא מהמונח 'אצלם'. מילה זו מופיעה פעמים רבות בפירוש המשנה ביחס לנהוג מסוים שהיה קיים בזמן חיבור המשנה (ראה לדוגמה: ברכות פ"א מ"א; שביעית פ"ב מ"ו; פ"ח מ"ד; כפורים פ"ג מ"ז; כלים פט"ז מ"ז ועוד הרבה). אם כן 'אצלם' אינו מקום מסוים אלא תקופה (תקופת המשנה). המילה 'אצלנו' היא היפוכה של 'אצלם', ואם כן משמעות 'אצלנו' - בתקופתנו, ולא דווקא במקום מסוים.

9. 'י' בלאו (לעיל, הערה 2), עמ' 44-45.

10. ראה להלן בסעיף 'אצלנו'.

11. מאות משפטים כאלו מופיעים בפירוש המשנה. במקומות רבים נוספים ברור כי אין הכוונה לציון מקום, כדוגמת סנהדרין פ"א מ"ו: "ונתברר אצלנו שבועל בת כהן בחנק...". וכי יש שייכות בהלכה זו למקום מסוים? וראה גם יבמות פט"ו מ"ז.

אזכורים של מקומות בפירוש המשנה

כאמור לעיל, גייגר ביקש לראות את הביטוי 'אצלנו' כמפתח לזיהוי המקום שבו כתב הרמב"ם חלקים מסוימים מפירוש המשנה. ובאמת עובדה היא שבפירוש המשניות יש מקום נכבד לפירושים המתבססים על מציאות שהרמב"ם הכיר ועל אירועים שהוא חווה, כמו גם לפירושי מילים בשפה המוכרת לקוראיו. לכן אנו יכולים למצוא ברחבי הפירוש אזכורים של מקומות שונים, בעיקר של מקומות שהרמב"ם היה בהם. להלן נפרט מקומות אלו.

ספרד

הארץ שבה נולד הרמב"ם מוזכרת חמש פעמים. פעם אחת: 'אצלנו בספרד'¹² - פסחים פ"ב מ"ב, ושאר ארבעת המקומות: כלים פ"ב מ"ב;¹³ פ"א מ"ו; פט"ז מ"ז;¹⁴ עקצים פ"ג מ"ב.

ארץ המערב¹⁵

ארצות המערב ('מגרב' - ספרד וצפון אפריקה) בהן גר הרמב"ם בצעירותו מוזכרות עשרים ושמונה פעמים. אחת עשרה פעמים 'אנו/אצלנו במערב': נדרים פ"ו מ"ד; פ"י מ"ח; שוטה פ"ט מט"ו; בבא בתרא פ"י מ"א; מנחות פ"ח מ"ו; כלים פ"ב מ"א; פ"ג מ"ט; פט"ז מ"ג; פרה פ"ב מ"ט; מכשירין פ"ו מ"ג; עקצים פ"ב מ"ו. שבע עשרה פעמים מוזכרת 'ארץ המערב' סתם ללא תיאור נלווה: חולין פ"א מ"ב; מידות פ"ג מ"ז; כלים פ"ב מ"ג; פ"ד מ"ג; פ"ט מ"ב; פ"י מ"ג; פט"ז מ"ז;¹⁶ פ"ז מ"ז; פ"כ מ"ז; פכ"ט מ"א; פרה פ"ג מ"ט; זבים פ"ד מ"ג; טבול יום פ"א מ"ה; עקצים פ"א מ"ו; פ"ג מ"ב (שלוש פעמים).

12. אף בכתבים מאוחרים יותר מצאנו התנסחויות דומות ביחס לספרד. ראה לדוגמה בהקדמה לסהמ"צ עמ' ה ובמשנה תורה בהלכות חובל ומזיק פ"ג ה"ז.
13. העיר 'אשכנז', מחוז של ספרד. בהלכה זו מזכיר הרמב"ם מספר מקומות בארץ ישראל, אך שמם כבר מוזכר או רמזו במשנה. את העיר הספרדית הוסיף הרמב"ם מדעתו.
14. במשנה זו הסביר את המילה גם במונח ה'מצרי' וגם ה'ספרדי'. באהלות פ"ט מ"ד הביא רק את המקבילה ה'מצרית' של המילה, וציין כי כבר קדם פירוש אותה המילה, כאשר הכוונה להלכה זו.
15. ברוב המקרים לא דייק הרמב"ם להבחין בין ארצות המערב לבין ספרד וכלל את ספרד בין ארצות המערב. במקרים שיש חילוק ביניהם, דייק לציין זאת. ראה לדוגמה: עקצים פ"א מ"ו; פ"ג מ"ב שהסביר את מילת 'קנירס' במערב, ואחר כך דייק בנוסח המילה על פי נוסחה בספרד ובשאר ארצות המערב. להצגת עיקרון זה מוקדש רוב מאמרו של י' בלאו (לעיל, הערה 2).
16. ראה לעיל, הערה 14.

ארץ ישראל

ארץ ישראל מוזכרת שבע פעמים בפירוש המשנה. כוונתי בדבריי אינה למקומות שבהם המשנה מזכירה את ארץ ישראל, שרבים הם, אלא לתוספת שהרמב"ם שילב בפירושו בעקבות ביקורו בארץ ישראל. ראה: דמאי פ"א מ"א;¹⁷ מעשרות פ"א מ"ב;¹⁸ ערובין פ"ז מ"ד; שוטה פ"ב מ"ד; מנחות פ"ח מ"ו; כלים פכ"ד מט"ז; פרה פ"ג מ"ט.¹⁹

מצרים

מצרים, הארץ בה גר הרמב"ם רוב ימיו, מוזכרת עשרים ושש פעמים בפירוש המשנה. יצוין כי חתימת הפירוש (מהדורה ראשונה) הייתה שנתיים בלבד אחרי בואו למצרים. מצרים מוזכרת בפירוש המשנה פעמיים כ'ארץ זו': ערובין פ"א מ"א;²⁰ אבות פ"א מ"ג. בשאר עשרים וארבעה המקומות מוזכרת מצרים ללא ייחוס מיוחד לרמב"ם: שבת פ"ה מ"ד; פסחים פ"ג מ"א; עדויות פ"א מ"ב; הקדמה למנחות, עמ' סז-סח; בכורות פ"ח מ"ח; כלים פ"ב מ"ג;²¹ מ"ז; פי"א מ"ו; פי"ד מ"ב; פט"ז מ"א, מ"ה, מ"ז;²² פי"ז מ"ג;²³ פ"כ מ"ז; פכ"ב מ"י; פכ"ט מ"א (פעמיים); אהלות פ"ט מ"ד;²⁴ פרה פ"ג מ"ט;²⁵ מכשירין פ"ו מ"ג; מקוות פ"ג מ"א; טבול יום פ"א מ"ה; ידיים פ"א מ"ה;²⁶ עקצים פ"ב מ"ה.

17. במשנה זו הסביר את הפרי 'אוג' כ'אלסמק' של ארץ ישראל. בפאה פ"א מ"ה לא ייחס זאת דווקא לארץ ישראל, וראה מה שכתבנו על משנה זו להלן בסעיף 'אצלנו'.
18. ראה לעיל, הערה 17.
19. ברור שהרמב"ם כתב את פירוש המשנה הזו אחרי היותו בארץ ישראל, מפני שכתב שלא מצא את עץ הארז בארץ ישראל.
20. בערובין כתב שכך מכנים 'בארץ זו' ובמידות פ"ג מ"ז כתב לגבי אותה מילה "שקוראין אותה הבנאים" בלא לציין היכן, והזכיר גם את המילה הנהוגה "במערב". מכאן 'ארץ זו' = ארץ מצרים.
21. במקום זה כתב: "מחץ - כלי גדול של חרס והוא הידוע במצרים בשם 'אלמאגור' ובמערב קורין אותו 'קצריה'". אך בפרה פ"ה מ"ה כשפירש את המילה 'מחץ' (ואף הזכיר את פירושו בכלים), כתב כלשון סתמי את המילה ה'מצרית'.
22. ראה לעיל, הערה 14.
23. מונח זה מופיע בעוד שני מקומות: כלאים פ"ו מ"ג ומידות פ"א מ"ג. בכלאים רק הסביר את המילה, ובמידות כתב בפירושו רק את התרגום ה'מצרי' בלי לציין שהוא 'מצרי'.
24. גייגר כתב שצריך לתרגם/לגרוס: "אצלנו רוצה לומר במצרים", אך בניסוח זה יש בעייתיות רבה:
 1. אמנם חסר לנו כתב ידו של הרמב"ם למסכת אהלות, אך לא מצאנו עדים לנוסח שכזה בכל כתבי היד; 2. גם אם זהו הנוסח, מה רצה להוכיח מכאן? האם זו דוגמה שהמונח 'אצלנו' שייך דווקא למצרים (כפי שגייגר רצה להראות ממקום זה)? ! והרי ניתן ללמוד את ההפך - בדרך כלל 'אצלנו' מכוון לספרד ורק במקום זה הרמב"ם ראה לנכון להדגיש שמדובר במצרים.
25. הרמב"ם כתב את פירושו למשנה זו אחרי שהות מסוימת במצרים (ובוודאי אחרי ביקורו בארץ ישראל, ראה מה שכתבנו על משנה זו לעיל, הערה 19), אך כנראה אחרי שהות קצרה בה, שהרי כתב בהסתייגות שלא ראה את עץ הארז "בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה".
26. בכלאים פ"ח מ"ו הביא רק את המילה 'אלקד' בלא שציין למקורה ה'מצרי'.

בהרבה מקומות מביא הרמב"ם את הנוסח "הנקראות במצרים... ובמערב..."²⁷, והסדר בין מצרים והמערב מתחלף. ראה כלים פ"ב מ"ג שמצרים ראשונה וכלים פכ"ט מ"א שהמערב ראשון. ברוב המקומות מצרים מופיעה ראשונה.

יש לציין כי בפירוש המשניות יש הסברים רבים ללשון המשנה הנעזרים בביטויים 'מצריים', אך הרמב"ם לא הוסיף להם את המונח 'אצלנו' ולא ציין כלל שמקור הביטוי במצרים. ראה לדוגמה פרה פ"ב מ"ב שהסביר כי מחץ הוא 'אלמאג'ור' בלי לכתוב את מקור המילה כלל, ובכלים פ"ב מ"ג פירט שמקור המילה 'אלמאג'ור' הוא 'מצרי' ובמערב יש לכלי שם אחר.²⁸

בעיקרם של דברים אבקש לטעון כי מעיון ראשון בפירוש המשניות ניתן להגיע למסקנה שרוב המילים והדוגמות שמקורן במציאות החיים במצרים, מובאות לקראת סוף פירוש המשניות. ההסבר הראשוני שניתן היה להציע לתופעה הוא שככל שעבר הזמן ואתו התקדמה הכתיבה כן הועמקה היכרותו של הרמב"ם עם הווי החיים במצרים והוא שילב בפירוש דוגמות הולכות ורבות מהמציאות החדשה אליה התוודע. עם זאת, נראה כי השתקעותו של הרמב"ם במצרים איננה הסיבה לריבוי הדוגמות 'המצריות' בסוף הפירוש, ואנמק את דבריי:

1. הרמב"ם מזכיר את מצרים כבר בתחילת סדר מועד.²⁹ בסדר נשים אין למצרים כל אזכור; בניזקין ובקדשים נזכרת מצרים פעמיים (ראה תרשים מספר 1, הקו הרצוף). ברור אם כן שאין כאן התפתחות עם הזמן, אלא אדרבה, בתחילת הפירוש הזכיר הרמב"ם את מצרים וחזר להזכירה רק בסדר טהרות.
2. שנה אחרי בואו למצרים התחיל הרמב"ם להעתיק את פירוש המשנה לטופס נקי, עבודה שארכה כשנה. כלומר - כל העתקת פירוש המשנה הייתה במצרים, ואם כן דוגמות ממצרים יכלו להופיע כבר מתחילת סדר זרעים. אין זה מתקבל על הדעת שדווקא בחצייה השני של השנה השנייה התערה הרמב"ם בהווי החיים במצרים באופן שיכול להסביר את השינוי החד כל כך - מהעדר אזכורים בסדר זרעים לתשעה עשר אזכורים בסדר טהרות.

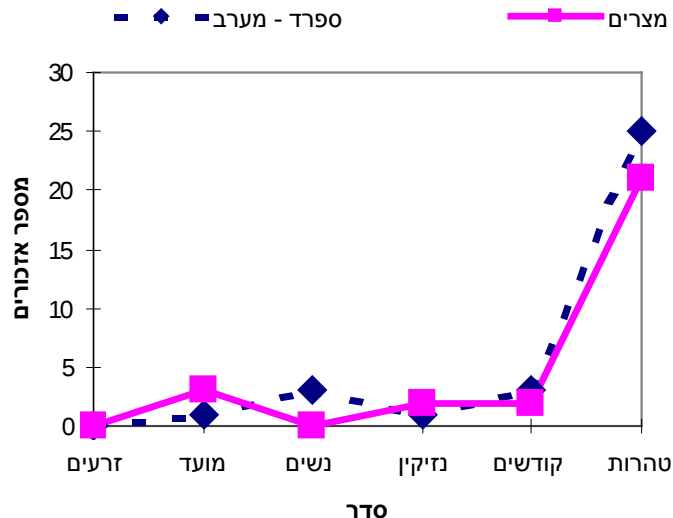
27. המעוניין להתחקות אחר מקומות אלה יכול למצאם בנקל על ידי הצלבת המקורות המוזכרים בסעיף זה והמקורות המוזכרים בסעיף הקודם (על ארץ המערב). המקורות המופיעים בשני הסעיפים הם אלו ש'מצרים' ו'המערב' מוזכרים בהם יחד.

28. עיין לעיל, הערה 21.

29. כמצוין לעיל: בשבת ובתחילת ערובין. ניתן לטעון כי אזכורי מצרים במסכתות אלו הם רק תוספת מאוחרת במהדורה שנייה והלאה כי במסכתות אלו חסר כתב ידו של הרמב"ם, אך מצרים נזכרת גם בתחילת מסכת פסחים, ושם השם מופיע כבר במהדורה הראשונה. כמו כן זכינו לפרסום הטיוטות על מסכת שבת על ידי ס' הופקינס, **פירוש הרמב"ם למסכת שבת: טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיר**, ירושלים תשס"א, ושם, עמ' 53, ניתן לראות בבירור כי מצרים הוזכרה כבר בטיטה.

3. הטיעון החזק ביותר הוא שגם את ספרד ואת ארצות המערב הזכיר הרמב"ם הרבה יותר בפירושו לסדרים האחרונים מאשר בפירושו לסדרים ראשונים, ובמקומות אלה ברור שאין כל השפעה של הסביבה על הפירוש מפני שהרמב"ם כלל לא היה בספרד ובארצות המערב בזמן הכתיבה (ראה תרשים מספר 1 להצגת מספר המופעים של ספרד-מערב ומצרים ביחס לסדר המשנה).

4. ראיה נוספת ניתן להביא מעניין השיעורים. אחד התחומים שבהם מזכיר הרמב"ם את מצרים הוא שיעורים מצריים. האזכור הראשון המפורש לכך הוא בעדויות פ"א מ"ב, שם העיד הרמב"ם על עצמו שערך ניסוי במצרים. אחר כך אנו מוצאים את השיעורים המצריים בהקדמה למנחות, עמ' סז-סח; בכורות פ"ח מ"ח; מקוות פ"ג מ"א. בנוסף לאלו, נראה לומר כי כל מקום שמזכיר הרמב"ם 'דרהם' הכוונה לדרהם המצרי. מצאנו זאת כבר בשביעית פ"א מ"ד ובעוד עשרות מקומות בהמשך פירוש המשנה.³⁰

תרשים מספר 1: מופעים של ספרד/ארצות המערב ומצרים כתלות של סדר המשנה

מכיוון שאי-אפשר לתלות את הגידול העצום במספר האזכורים של מצרים בסוף פירוש המשניות בשהותו של הרמב"ם במצרים, יש להתמקד בכיוון אחר. אפשר לומר כי העלייה במספר האזכורים של מצרים נובעת מסיבה אחרת, והיא אופי כתיבת הפירוש בסדרים האחרונים. ככל שהתקדם הרמב"ם בהעתקת הפירוש, וכנראה כבר עסק בכתיבת

30. ביסוס טענה זו ייעשה, בעז"ה, במאמרי 'מדות ושיעורי תורה בפירוש המשנה לרמב"ם', בד"ד יב (בדפוס).

ספר המצוות ובתכנית למשנה תורה, כך הלכה העתקתו ונשתנתה מן ההעתקה בסדרים הקודמים. תופעה זו מתגלה במספר תחומים:

1. בצורה חזותית - ניכר בכתב היד שהסדרים האחרונים נכתבו בפחות סבלנות ונחת. הדבר בא לידי ביטוי בצורת הכתב (פחות ברור), במספר המילים המנוקדות³¹ ובסרטוט מעל הפסוקים שהולך ופוחת עם התקדמות הסדרים.
2. שגגות רבות יותר - ככל שהתקדם הפירוש אנו מוצאים יותר ויותר הפניות לא מדויקות, ציטוטי פסוקים בצורה לא שלמה (ראה בנספח ביתר הרחבה).
3. אופי הפירוש - בסדרים קודשים וטהרות הפירוש על כל משנה ארוך מאשר בסדרים הקודמים. ניתן כמובן לומר שסדרים אלו קשים יותר ולכן דורשים פירוש רב יותר, אך נראה מתוכן הדברים שבסדרים אלו הרחיב הרמב"ם יותר.³²

ניתן לומר שבסדרים האחרונים נהג הרמב"ם ביד חופשית יותר בהעתקה מהטיותות, ולכן גם אם בטיוטה לא היה מוזכר פירוש הקשור למקום מסוים, הוסיפו הרמב"ם תוך כדי העתקה.³³

דבר ברור הוא שבסדרים האחרונים (קודשים וטהרות) יש העדפה למילים 'מצריות'. העדפה זו באה לידי ביטוי בשתי צורות:

1. אם במשנה מסוימת הביא הרמב"ם בהתחלה מספר תרגומים של המילה, בהמשך הביא רק את מקבילתה ה'מצרית'. ראה לדוגמה כלים פט"ז מ"ז ואהלות פ"ט מ"ד.³⁴

31. המגמה ניכרת מהתרשמות כללית מכתב היד וכן מהעובדה שבסדר זרעים ניתן למצוא מילים הקלות לקריאה שמנוקדות בצורה מלאה (למשל בפאה פ"א מ"ג במשנה ובפירוש מופיעה המילה 'פאה' תשע פעמים בניקוד), ובוודאי שמילים הקשות לקריאה מנוקדות. לעומת זאת בסדרים האחרים רק מילים מיוחדות מנוקדות, וגם אז בצורה חלקית. ת' צורבל (לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 10), ספרה את המילים המנוקדות ומצאה כי בסדר זרעים יש 8870 מילים; בסדר מועד 2628 מילים; בסדר נשים 636 מילים; בסדר נזיקין 746 מילים ובסדר קודשים 908 מילים, והדברים מתאימים להתרשמות הכללית.

32. דוגמה להרחבת היתר ניתן להביא ממילים שבסדרים הראשונים הרמב"ם הסבירן, ובהמשך (בעיקר בסדר טהרות) חזר על הסברן אך הוסיף כיצד הדבר נקרא 'אצלנו'. ראה למשל שהסביר את המונח 'ביב' בערובין פ"ח מ"י, וחזר על כך באהלות פ"ג מ"ז והוסיף בסוף: 'ושמה הידוע אצלנו באלוה', ולא הזכיר את פירושו בשבת. באהלות פ"ח מ"ז שוב מופיעה מילת 'ביב', אך שם מציין הרמב"ם 'וכבר פירשנו' וכנראה שהתכוון לדבריו הקודמים באהלות ולא לדבריו בשבת.

33. שוני נוסף בסדרים האחרונים הוא אזכור רב יותר (בצורה משמעותית) של בעלי מקצועות, ראה מה שכתבתי בנידון בנספח למאמרי, 'מדעי הטבע כעזר בלימוד מדעי האלהות', צהר ד, תשס"א, עמ' 106-104.

34. ראה לעיל, הערה 14.

2. בתחילה כתב הרמב"ם פירוש של משנה עם תרגום מילה בסתם (כנראה כבר במהדורה ראשונה) ואחר כך הוסיף את תרגומה ה'מצרי'.³⁵ לא מצאנו הוספות מאוחרות בכתב היד למילים 'ספרדיות'.

אצלנו

אחרי שסקרנו את מקומות נדודיו של הרמב"ם המוזכרים בפירוש המשנה, נפרט בסעיף זה את כל המקומות שמצאנו שכתב הרמב"ם 'אצלנו' במובן שיכול להשתמע ממנו יחס למקום מסוים, וננסה לברר האם אכן יש צורך לפרש את המונח במשמעותו הגאוגרפית:

מקור	ייחוס למקום	הערות
דמאי פ"א מ"א	מצרים	נראה כי הרמב"ם כתב את פירושו למשנה זו אחרי היותו בארץ ישראל, מפני שהסביר את הפרי 'אוג' כ'אלסמק של ארץ ישראל'. אמנם בפאה פ"א מ"ה לא ייחס צמח זה דווקא לארץ ישראל, אך ייתכן כי בזמן היותו בארץ ראה את הצמח (Rhus) ולכן ייחסו אליה בפירושו לדמאי. יצוין כי בפירוש המשנה מופיע תיקון ביחס ל'אוג' (הרמב"ם מחק את הסברו שהוא אילן כי הוא עץ נמוך מאוד), דבר המחזק את ההשערה כי אחרי ביקורו בארץ ישראל ומפגשו עם הצמח שינה מעט את פירושו. בפירוש המשנה למעשרות פ"א מ"ב כתב הרמב"ם פירוש זה (עם הייחוס לארץ ישראל) במהדורה ראשונה.
כלאים פ"א מ"ד פעמיים		במשנה זו הביא הרמב"ם את הפירוש של 'אגסים' ו'קרוסטמלין' בלשון ערבי ואחר כך ציין כיצד 'ההמון אצלנו' מכנה אותם. במעשרות פ"א מ"ג ובעקצים פ"א מ"ו הביא רק את תרגום המילה לערבית בלא שציין שההמון הוא המשתמש במילה.
שביעית פ"ב מ"ה מעשרות פ"ג מ"ו	מצרים ³⁶	במשנה זו מופיע פעם אחת הביטוי 'ענדנא' (אצלנו) ופעם נוספת 'יסמיה עאמתנא' שהרב קאפח תרגם: 'המוננו' (תרגום מילולי), אך ניתן גם לתרגם 'ההמון אצלנו'. על ה'אכסדרה' כתב הרמב"ם: "ונקרא אצלנו

35. ראה לדוגמה ידים פ"א מ"ה.

36. ראה גם בהערה להלן ביחס למידות פ"א מ"ה.

'אלפרטל' או 'אלצפה'. בהמשך פירוש המשנה השתמש הרמב"ם לפעמים במילה 'אלצפה' (ראה למשל ערובין פ"ח מ"ד) ולפעמים במילה 'אלפרטל' (ראה למשל תמיד פ"א מ"ג; אהלות פ"ו מ"ב). ברם מצאנו בערובין פ"ח מ"י שכתב במהדורה ראשונה 'אלפרטל' ומחק ושינה ל'אלצפה'.

הכוונה בבירור ל'אצלנו' ביהדות ולא למקום מסוים, ראה שם, הערה 28 של ר"י קאפח.

כאן ברור כי 'אצלנו' הכוונה למערב/ספרד מפני שבכלים פ"כ מ"ז כתב שכך היא המילה במערב.

מאוד ייתכן כי הכוונה למצרים, מפני שבהמשך ביאורו למשנה תיאר הרמב"ם מציאות שהתקיימה בארץ ישראל בימיו; אם כן הדברים נכתבו בוודאות אחרי בואו למצרים.

גם כאן, כמו במקור הקודם, מתאר הרמב"ם את עשיית ה'כצוצרה', ונראה כי הוא מתאר מעשה מוחשי שראה בעיניו.

נוסח דומה ('אצלנו בכפרים') מופיע גם בכלים פ"י מ"א, ראה מה שכתבנו שם.

במשנה זו מנגיד הרמב"ם בין היין המצוי 'אצלנו' ליינות שהיו בארץ ישראל, אך ספק אם ניתן ללמוד מכאן על סוג יינו של הרמב"ם.

מקום מגורי הרועים ביחס למגרשים ולשדות אשר מחוץ לעיר, מציאות האופיינית למצרים. ראה מה שהערנו על 'אפר' לקמן כלים פ"י מ"א.

לפני מילת 'אצלנו' כתב הרמב"ם: "ונקרא אצל ההמון 'אלמכעב'", וזו מילה 'מצרית', ראה כלים פ"ז מ"ג. אם כן סביר להניח שגם 'אצלנו' כמו 'ההמון' מתייחס למצרים. ביטוי דומה ('ההמון קורא ל...') מצוי בדמאי פ"א מ"א ובמעשרות פ"ג מ"ו, וניתן להניח שגם שם הכוונה להמון מצרי.

שבת פ"ח מ"ו

שבת פ"כ מ"ה מערב

ערובין פ"ז מ"ד

ערובין פ"ח מ"ח

מכות פ"ב מ"א

מנחות פ"ה מ"ט מצרים

מנחות פ"ח מ"ז

חולין פ"ט מ"ג

ערכים פ"ט מ"ח מצרים

מידות פ"א מ"ה מצרים

כלים פ"ב מ"א במקום מוקדם יותר בפירושו למשנה כתב: "אצלנו בסוף המערב", אך מכאן עדיין לא ניתן להכריע למה התכוון כשכתב 'אצלנו' סתם. צדדי הספק הם: אם כתב בראשית ביאורו שמדובר על 'המערב', מן הסתם גם שאר הביטויים באותה משנה מכוונים למערב. אך ייתכן ש'מערב' בתחילת המשנה מלמד ש'אצלנו' סתם איננו ב'מערב'.

כלים פ"ב מ"ד גם כאן הביא את פירוש המילה ואחר כך ציין כיצד ההמון מכנה אותה, וראה מה שכתבנו על כך לעיל ביחס למידות פ"א מ"ה.

כלים פ"ב מ"ו כלים פ"י מ"א מצרים נראה שהכוונה לכפר מדברי המצוי במצרים. ראה שביעית פ"ט מ"א שהסביר את המילה 'אפר' שבמשנה כמדבר, ובמקומות אחרים הסביר את 'הכפרים' (המופיעים כאן ובמנחות פ"ה מ"ט) במילת 'אלבאדיה' או 'אלפחץ'.³⁷ אם כן הכפרים הללו הם כפרים מדבריים המצויים במצרים.

כלים פ"א מ"ה בשבת פ"ה מ"א רק כתב כי 'הפרומביא' היא חסם של ברזל. בהחלט ייתכן כי התוספת של כינוי המילה 'אצלנו' היא כתוצאה מהכרות עם האומנים המצריים שכך כינו כלי זה.

כלים פט"ז מ"ג בתחילת המשנה כתב הרמב"ם על 'קלתות' את שְׁמֵן הידוע 'אצלנו' במערב. ראה מה שכתבנו על כך בהערה לכלים פ"ב מ"א.

כלים פט"ז מ"ה בסוף אותה משנה הביא דוגמה ממצרים. ראה מה שכתבנו על כך בהערה לכלים פ"ב מ"א.

כלים פט"ז מ"ז בהלכה זו מזכיר הרמב"ם את 'ספרד', את 'המערב'

37. על הכפרים בפירוש המשנה ראה ביצה פ"ה מ"ו שפירש את המילה 'אפר' כ'אלבאדיה'; בעבודה זרה פ"ג מ"א כתב 'מג'אשר' (ראה תרגום ר"י קאפח במהדורותיו למשנה שתרגם 'אפר', אך שינה את התרגום במהדורותיו למשנה תורה הלכות עבודה זרה ע"מ 'תסה וכתב: 'ערי השדה'); ובמנחות פ"ה מ"ט כתב: "פי אלבואדי ואלאריאף" (כנראה הכוונה לכפרים ולערי השדה). על צמד המילים הללו (כפרים - ערי השדה) ראה פירוש המשנה טהרות פ"ח מ"ו; עקצים פ"ג מ"ב; ב"ב פ"א מ"ו (וכעין זה עדיות פ"ב מ"ה); כלים פ"י מ"א; עקצים פ"ג מ"ג 'אלבואדי'; ב"מ פ"ד מ"ו 'ריף'. על מקום מגורי הרועים והפלחים ראה ערכים פ"ט מ"ח.

ואת 'מצרים', ובסופה כתב סתם 'אצלנו'. זו ראייה שאין הוא מתכוון למקום מסוים כלל.

כלים פט"ז מ"ח

כלים פכ"ד מט"ו

אהלות פ"ג מ"ז

בערובין פ"ח מ"י הסביר באותה צורה את מילת 'ביב' אך לא תיאר שם כיצד הדבר נקרא 'אצלנו'.

משפט אחד לפני שהשתמש כאן בביטוי 'אצלנו' הביא דוגמה ממצרים. ראה מה שכתבנו על כך בהערה לכלים פ"ב מ"א.

אהלות פ"ט מ"ד

על פי רשימה זו ניתן לקבוע, כפי שציינו למעלה, שבביטוי 'אצלנו' אין הכוונה למקום מסוים ושבירוב המקרים בהם עשה הרמב"ם שימוש בביטוי גם לא ניתן כלל לקבוע לאיזה מקום התכוון.

להשלמת הדיון ניתן לציין כי הרמב"ם משתמש בהרבה מקומות בביטויים דומים, כדוגמת המילים 'קוראין אותה' ללא הוספת 'אצלנו'. ראה לדוגמה מידות פ"ג מ"ז (כנראה הכוונה למצרים); כלים פ"א מ"ו (כנראה לא ספרד); שם פט"ז מ"ב.

שיטות חדשות לחקר פירוש המשניות

למעשה עד כאן הוכחנו כי אזכורים של מקומות בפירוש המשנה אינם ראייה להימצאותו של הרמב"ם באותו מקום בזמן הכתיבה, אלא לסגנון פירוש בצורת הדגמות. כמו כן הראינו כי במקומות שלא מוזכר מקום באופן מפורש, קשה להוכיח כי הרמב"ם כיוון את דבריו למקום מסוים. על מנת לבסס את דברינו חקרנו את דברי הרמב"ם מכמה בחינות:

1. השווינו את הסבריו או את לשונו של הרמב"ם בכמה מקומות זהים או דומים אשר בחלק מהם סתם את הסברו ובחלק אחר ביאר את דבריו יותר או ייחסם למקום מסוים.
2. עקבנו אחרי התפתחות הפירוש על ידי הפניות שהרמב"ם עשה בפירושו למסכתות השונות.

בסעיף זה ברצוני להציע, על בסיס הבחינות המיוחדות הללו, שלוש שיטות למחקר פירוש המשנה. בשלוש השיטות הללו עשיתי שימוש בעבודה זו, וניתן להציען לשימוש נרחב בלימוד פירוש המשנה.

חקירה לשונית

המקורות שהזכרנו עד כאן מורכבים מהלכות שהרמב"ם תיאר בהן את הנעשה או את המקובל במקום מסוים וביאר מילים על פי המינוח המקובל במקום מסוים. כל פירושי המילים שייחס הרמב"ם למקום מסוים הם חלק מזערי מסך כל המקומות שבהם פירש מילים על פי המקובל בלשון הערבית. מחקר לשוני מקיף עשוי לקבוע האם רוב

ההשפעה הלשונית של פירוש המשנה היא 'מצרית' או 'ספרדית', אך ללא ספק יש ייצוג נכבד בפירושו למילים 'מצריות'.³⁸

חקירת ההפניות הפנימיות

ביחס לסדר כתיבת פירוש המשנה, ניכרים המקומות שבהם תיקן הרמב"ם את דעתו בין המהדורות השונות. כמו כן, במקומות בהם חסר כתב היד ניתן להשוות את נוסח פירוש המשנה שלפנינו לטיוטות הפירוש וכך לדעת את סדר התפתחות הכתיבה. ברם אף הלומד ללא כתבי יד מיוחדים יכול ללמוד על סדר כתיבת הפירוש. השיטה המוצעת בזאת היא בדיקת ההפניות.³⁹

לעתים מפנה הרמב"ם בפירוש המשנה למקום רחוק שהביאור בו חלקי, ונמנע מלהפנות למקום קרוב שביאורו שלם ומלא יותר. נראה שניתן לייחס את התופעה לכך שבטיוטות פירוש הרמב"ם רק במקום הרחוק, בעוד שבזמן ההעתקה לנוסח הסופי הוסיף ביאור במקום אחר קרוב יותר, אך את ההפניה לא שינה ממה שכתב בטייטה. דוגמה לדבר: באהלות פי"ד מ"א ובזבים פ"ה מ"ב פירש את המילה 'נדבך' והפנה לדבריו בברכות פ"ב מ"ד, אך בכלים פ"כ מ"ה פירש מילה זו באורך רב ואף ציין שעשה זאת בגלל טעות שנפוצה ברבים. ייתכן אם כן שבטייטה בכלים פרק כ לא ביאר את המילה 'נדבך', אך בהעתקה לנוסח הסופי הוסיף את פירושו, ולא שינה את ההפניות מאהלות ומזבים. כן מצאנו בסנהדרין פ"ב מ"ד שהסביר את המונח 'מלחמת הרשות' והפנה לדבריו בשוטה פ"ח מ"ו, אך בסנהדרין פ"א מ"ה (פרק אחד קודם לכן) ביאר אותם דברים. אם כן ניתן להניח שההסבר בפרק א לא הופיע בטייטות ועל כן בפרק ב הפנה לשוטה.

עניין נוסף בהפניות הוא מקומות בהם הרמב"ם הפנה לביאורים שהוא עתיד לכתוב. במקומות רבים הפנה לדברים הכתובים במשנה עצמה ואין ללמוד מכך דבר, אך יש מקומות שבהם הפנה הרמב"ם לדבריו בפירוש. הדבר אפשרי באחת משלוש דרכים:

1. את ההפניה כתב בזמן ההעתקה לטופס הנקי, אחרי שכל הטיוטה הייתה כתובה, ועל כן ידע את אשר עתיד הוא לכתוב.
2. תכנית הפירוש הייתה ידועה מראש ועל כן יכול היה להפנות לביאור שהוא עתיד לכתוב, בהנחה שכאשר יגיע לאותו מקום יוסיף את הפירוש.
3. את ההפניה הוסיף במהדורה שנייה, כשהביאור בהמשך שהפנה אליו כבר היה כתוב.

כדוגמות לדבר זה נציין את כפורים פ"ג מ"ח - הרמב"ם הפנה לפירוש שיכתוב במסכת מידות (דוגמה למספר 2); חגיגה פ"ג מ"ב - הפנה לפירוש שיכתוב בסדר טהרות (דוגמה

38. ראה לעיל, הערה 21.

39. חלק מחקירה זו הוא גם בחינת ההפניות הלא מדויקות המופיעות בפירוש המשנה. ראה על כך בהרחבה בנספח.

למספר 1);⁴⁰ פסחים פ"א מ"ו - הפנה לפירוש שיכתוב בתחילת אהליות (דוגמה למספר 2);⁴¹ נזירות פ"ז מ"ב - הפנה לפירוש שיכתוב באהליות פרק ב; יבמות פ"י מ"ב - הפנה לפירוש בהתחלת הוריות.⁴²

השוואת פירושים על נושאים קרובים ממקומות שונים בפירוש המשנה

כדרך נוספת לחקירת השתלשלות כתיבת פירוש הרמב"ם למשנה ניתן להציע את המקומות שבהם ביאר באופן זהה במקומות שונים. לדוגמה - המונח 'מדף' (לענייני טומאה) מפורש על ידי הרמב"ם בפרה פ"י מ"א ובזבים פ"ד מ"ו. ברור מהעיון במקומות אלה שאת דבריו בזבים כתב אחרי ביאורו לפרה, כיוון שבזבים ציין הרמב"ם שהציטוט שהביא במסכת פרה איננו בעצם מדברי הגמרא אלא תוספת של רבנן סבוראי וכן שבמסכת זבים ביאר את הדין בהעמקה יתרה.

סיכום

במאמר זה סיכמנו את כל המקומות בהם הזכיר הרמב"ם בפירוש המשנה את ארצות ספרד/מערב, ישראל ומצרים. קבענו כי כאשר הרמב"ם כותב 'אצלנו' אין הוא מתכוון למקום מסוים אלא לנוהג מקובל ביהדות בתקופתו. כמו כן הראינו כי אופי פירושו של הרמב"ם לסדרים האחרונים (קודשים וטהרות) שונה מאופי ביאורו לראשונים, ותוך כדי כך הצענו שיטות ללימוד שיטתי של חיבור פירוש המשנה. כל הדברים הללו מבהירים את דברי הרמב"ם בחתימתו לפירוש המשנה: "כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט, ולא בצועו קל אצל בעל צדק וחוש הבחנה טוב".

40. על סוגי ההפניות - לסדר, למסכת או לפרק ראה מה שכתבנו בנספח.

41. בתחילת אהליות לא מופיע הדבר וראה להלן, הערה 66.

42. האם הדברים שכתב הרמב"ם בתחילת מסכת הוריות הם הקדמה למסכת (כדוגמת ההקדמה למסכתות זבחים ומנחות) או חלק מפירוש המשנה הראשונה? מיבמות נראה שתכנן שביאורו יהיה חלק מהמשנה הראשונה, אך מנוסח ההקדמה וכן מגוף הפירוש (הוריות פ"א מ"ו) משמע שדבריו הם הקדמה למסכת.

נספח: השגגות בפירוש המשנה לרמב"ם

בסעיף 'מצרים' (לעיל, עמ' 51 וכן בהערות 39 ו-40) ציינו שוני מהותי בין פירוש הרמב"ם לסדרים הראשונים של המשנה ובין פירושו לשני הסדרים האחרונים. אחד ההבדלים הוא שגגות רבות יותר בסדרים המתקדמים. בנספח זה נתאר שלוש משגגות אלו. האחת ציטוט פסוקים בצורה לא מדויקת, השנייה הפניות לא נכונות בפירוש המשנה והשלישית חיסרון בפסק הלכה.⁴³

ציטוט פסוק שלא כהלכתו

כמעט בכל משנה מצטט הרמב"ם פסוקים מהתנ"ך. נראה כי הציטוטים היו מן הזיכרון ועל כן נפלו בהם שיבושים. להלן נסקור את המקומות שמצאנו כי הרמב"ם ציטט פסוק באופן לא מדויק, ונסווג את סוגי הטעויות.

יצוין שעל מנת לקבוע כי ציטוט פסוק מסוים שגוי הוא, יש לעיין היטב בדבר, כי ייתכן שיש כוונה עמוקה בדבר שנראה במבט ראשון כשגוי. דוגמה לדבר מצאנו בספר המצוות, בכלל השלושה עשר, וכן בעשה מג, ביחס לקרבן מוסף של פסח, שהביא הרמב"ם את הפסוק המובא בקרבן מוסף של סוכות. ייתכן כי הרמב"ם כיוון כאן ללמדנו שמקור המוספים אחד הוא, ואין לראות בכך שיבוש.⁴⁴

טעות בעקבות הרכבת שני פסוקים - מעשר שני פ"ג מ"ב (הרכיב שלושה פסוקים); ביצה פ"א מ"א; שוטה פ"ג מ"ה; מכות פ"ג מ"א; עדיות פ"ז מ"א; זבחים פ"ב מ"ב; מנחות פ"ג מ"א;⁴⁵ פי"ג מ"ג; תמיד פ"ב מ"ג; זבים פ"א מ"א (שני פסוקים); ידים פ"ג מ"ה.

שינוי קל מהנוסח המדויק של הפסוק⁴⁶ - ערובין פ"א מ"ז; נדרים פ"ז מ"ד; נזירות פ"ו מ"ה; סנהדרין פ"א מ"ה; פ"א מ"ו;⁴⁷ הקדמה להוריות;⁴⁸ הוריות פ"א מ"ב;⁴⁹ פ"ב

43. כ' כהן ('יוסף הכהן הביא בכוריו יין ושמן ולא קבלו ממנו', **מעלות** כ, תשנ"ט, עמ' 88-95) ציין שגגה נוספת בפירוש המשנה - הרמב"ם חזר בו מדבריו בפירוש אך לא מחק אותם. דבריו שם מתבססים על הערותיו של ר"י קאפח למהדורתו על פירוש המשנה. על מנת להסיק שגגה שכזו יש צורך, בנוסף ללימוד מעמיק של דברי הרמב"ם בפירוש ובשאר כתביו, ללמוד בעיון את סוגיות הגמרא הנצרכות בכדי להגיע למסקנה נכונה בדבר חזרתו של הרמב"ם מדבריו. ועוד חזון למועד.

44. דוגמה נוספת לדבר זה מצויה בפירוש המשנה שביעית פ"א מ"א: הרמב"ם מביא פסוק המלמד על שמיטה מדיני היובל (ויקרא כ"ה, יא), אך ייתכן כי רצה להראות מפסוק זה שמושג השמיטה שייך רק בזריעה. ראה על כך **ביד פשוטה, הלכות שמיטה ויובל**, ירושלים תש"ס, עמ' ט-יב.

45. ייתכן שנגרר אחר הגמרא בזבחים כח ע"א אשר נקטה אף היא בלשון זו.

46. בסעיף זה מובאות דוגמות של שינויים בין קרי וכתוב שאינם טעות. כמו כן ניתן למצוא בציטוטים אלו שינויים בין ש"ן שמאלית לסמ"ך וכן ציטוט פסוק בדילוגים.

47. אף בהלכות מאכלות אסורות פ"ג ה"ג ציטט הרמב"ם את הפסוק עם אותה השגיאה, אך שם פ"א ה"ו ציטט את הפסוק כצורתו.

48. בתחילת ההקדמה להוריות ציטט הרמב"ם חלקים מויקרא ד', כז-לב. בפסוק האחרון השמיט את המילה 'לחטאת'.

מ"ה; מ"ו; אבות פ"ב מ"ג;⁵⁰ פ"ד מ"ד; מ"ח;⁵¹ זבחים פ"ד מ"ו;⁵² הקדמה למנחות;⁵³ חולין פ"א מ"ה;⁵⁴ ערכים פ"ג מ"ב (שני פסוקים); תמורה פ"ג מ"ב;⁵⁵ מעילה פ"ד מ"ג; מידות פ"ג מ"א; כלים פ"א מ"ט; פ"ג מ"א; אהלות פ"א מ"ט; נגעים פ"ו מ"ח; נדה פ"ט מ"ח.

ציטט פסוק לא ידוע - מעשר שני פ"ג מ"ב;⁵⁶ זבחים פ"ב מ"א;⁵⁷ פ"ב מ"א; מנחות פ"ה מ"ג;⁵⁸ מ"ה;⁵⁹ פ"ז מ"ו; מעילה פ"ו מ"א; כלים פ"א מ"ב.

ציטט פסוק שאכן קיים, אך לא באותו העניין - שביעית פ"א מ"א (עין לעיל, הערה 44); מעשר שני פ"א מ"ב; כפורים פ"ה מ"ב; פ"ח מ"א;⁶⁰ יבמות פ"א מ"ה;

49. הרמב"ם ציטט את הפסוק מויקרא ד', ג בדילוג על המילים "תמים לה'". במהדורת הר"י קאפח תוקן הפסוק. ראה: ד' פיקסלר (לעיל, הערה 4), בעניין מהדורת ר"י קאפח למסכתות ע"ז והוריות.

50. בפסוק זה החליף הרמב"ם בין האות ש"ן לאות סמ"ך. תופעה זו מצויה בדברי הרמב"ם אף במילים שאינן ציטוט. ראה לדוגמה אבות פ"א מט"ז.

51. למרות שלא כתב הרמב"ם: 'כי נאמר...', ברור כי התכוון לצטט פסוק, מפני שסומן קו מעל מילות הפסוק. ראה הלכות ספר תורה פ"ז מט"ז, ובהקדמת ר"י שילת למסכת אבות, הערה 18.

52. השינוי הוא בכך שהרמב"ם כתב: "בית ה' שילה", אך בשמ"א א', כד כתוב: "בית ה' שלו". יש לציין כי בבראשית מ"ט, י 'שילה' ו'שילו' הם קרי וכתוב.

53. אף במשנה תורה הלכות מעשה הקורבנות פ"ב ה"ד ציטט את הפסוק בצורה לא מדויקת.

54. הפסוק בויקרא י"א, לג הוא: "וכל כלי חרש...", אך הרמב"ם ציטט: "וכלי חרש" ואף הגמרא בסוטה כז ע"ב ציטטה באופן זה. כך גם ציטט הרמב"ם במשנה תורה (בשלושה מקומות): הלכות שאר אבות הטומאה פ"א ה"ב; הלכות כלים פ"א ה"א; פ"ג ה"א.

55. הרמב"ם החליף את "זבח התודה" (ויקרא ד', יב) ב'לחם התודה', אך 'זבח' הוא לחם. ראה הלכות תמורה פ"ד ה"א; הלכות בית הבחירה פ"י ה"ב; הלכות מעשה הקורבנות פ"ט ה"ה; פ"ז ה"א.

56. אם כוונת הרמב"ם היא לפסוק בשמות י"א, י, אזי גם בהלכות קרבן פסח פ"י ה"א ציטט פסוק זה שלא כהלכתו, שכן עניינו אינו מתאים כל כך שהרי הוא מדבר בקרבן פסח ולא בנותר של קרבן רגיל.

57. במשנה זו כתב הרמב"ם במה"ק: 'ילבשם על בשרו' ותיקן במה"ב: 'על בשרו ולבשם', אך בויקרא ט"ז, ד כתוב: "כתנת בד קדש ילבש ומכנסי בד יהיו על בשרו" ובאבנט בד יחגר ובמצנפת בד יצנף בגדי קדש הם ורחץ במים את בשרו ולבשם". יש לציין כי גם בהלכות כלי המקדש פ"י ה"ו ציטט הרמב"ם את לשון הפסוק כמו במה"ב. ייתכן כי זה איננו שיבוש אלא דוגמה לציטוט פסוק עם דילוגים (כדרך שהיום מסמנים שלוש נקודות), כפי שהערנו לעיל, הערה 46.

58. ייתכן שבמקום זה לא התכוון הרמב"ם לצטט פסוק מסוים, ולכן הרכיב פסוק ממנחת חוטא (ויקרא ה', יא) עם פסוק ממנחת קנאות (במדבר ה', טו) בתוספת ניסוח חדש.

59. ייתכן כי הרמב"ם כתב 'והגיש' בעקבות הגמרא מנחות סא ע"א: "יכול יהו טעונות הגשה? ת"ל: והגיש. האי מיבעי ליה לגופה שטעונה הגשה! מן והגיש והגשה".

60. במשנה זו יש שני ציטוטים מסוג זה. יש לציין כי דברי הרמב"ם: "אמר ה' העובר על העינוי 'והאבדתי את הנפש ההיא' (ויקרא כ"ג, ל) ובא בקבלה דבר שהנפש תלויה בו זו אכילה ושתייה" מבוססים על דברי הגמרא יומא עד ע"ב: "והאבדתי את הנפש ההיא - ענוי שהוא אבדת הנפש, ואיזה זה - זה אכילה ושתייה". אך ציטוט הפסוק במלואו: "וכל הנפש אשר תעשה כל מלאכה בעצם היום הזה והאבדתי את הנפש הָהוּא מקרב עמה" מלמד כי הוא מדבר על עשיית מלאכה ולא על

בבא מציעא פ"ב מ"י; סנהדרין פ"א מ"ג; ⁶¹ זבחים פ"ה מ"ו; פ"ד מ"א; מ"ב; חולין פ"ט מ"ג; בכורות פ"ד מ"א; פ"ה מ"ב; כרתות פ"א מ"ב; הקדמה לכלים, סוף עמ' טז. ⁶² לעתים נגרם שיבוש לפסוק בעקבות תיקון בפירוש המשנה - ערלה פ"א מ"ב; מנחות פ"ו מ"ו. ופעמים שהרמב"ם הזכיר דבר שנאמר בתורה ולא ברור היכן הוא - זבחים פ"ד מ"ה. מצאנו גם ציטוטים שגויים שתוקנו במהדורות מתקדמות יותר של הפירוש, לדוגמה - סנהדרין פ"א מ"ג; אבות פ"ד מ"ד; זבחים פ"ב מ"א; פ"ח מ"ב; מנחות פ"ו מ"ו; כלים פ"א מ"א; טהרות פ"א מ"א. בסקירתנו זו לא התייחסנו לדברים הבאים:

- א. לשינויים הנובעים מכתוב מלא וחסר כמו: לעמוד - לעמד וכדומה.
 - ב. הרמב"ם מצרף לעתים קרובות את המילה 'של' למילה שאחריה כדרך המקרא ולשון המשנה.
 - ג. השמטות ו"ו החיבור כאשר מצטטים פסוק מאמצעיתו, כדוגמת אבות פ"ה מ"ח. ⁶³
- אם נפלא את המקומות שצוינו עד כאן על פי הסדרים במשנה נמצא כי:

- א. סדר זרעים - 4 ציטוטים שגויים.
- ב. סדר מועד - 5 ציטוטים שגויים.
- ג. סדר נשים - 4 ציטוטים שגויים.
- ד. סדר נזיקין - 14 ציטוטים שגויים.
- ה. סדר קודשים - 28 ציטוטים שגויים.

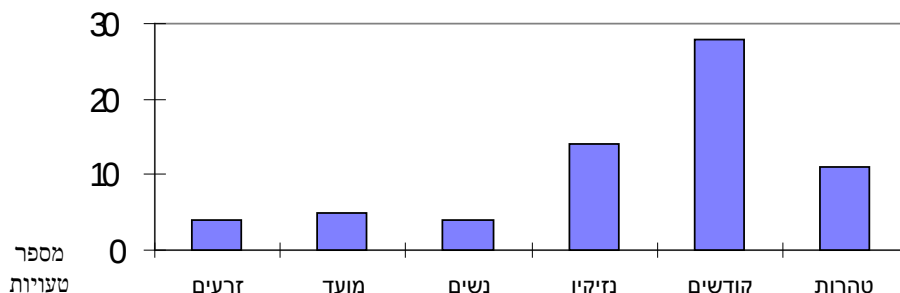
עינינו. ייתכן כי רצה הרמב"ם לרמוז לנו בשינוי זה לדרשת הספרא על הפסוק בויקרא כ"ג, ל (תורת כהנים אמור פרק יד ג-ד, מהד' ווייס קב ע"א) ואם כן אין כאן שגגה אלא שינוי מכוון, בדומה למה שכתבנו לעיל בהערה 44 ובסמוך לה. לעניין זה ראה יד פשוטה, הלכות שביתת עשור פ"א ה"ה, ד"ה ענוי שהוא לנפש.

⁶¹ הרמב"ם ציטט פסוק אשר נאמר בסמיכת זקנים על פר העלם דבר (ויקרא ד', טו) לעניין עגלה ערופה. יש שניסו לבאר כי הרמב"ם הלך בעקבות דרשת הגמרא במסכת סנהדרין ג ע"ב: "והתנן: סמיכת זקנים ועריפת עגלה - בשלשה, דברי רבי שמעון. רבי יהודה אומר: בחמשה. ואמרינן: מאי טעמא דרבי יהודה - וסמכו - שנים, זקני - שנים, ואין בית דין שקול מוסיפין עליהן עוד אחד, הרי כאן חמשה", שגם כאן ציטוט הפסוק הוא מעניין פר העלם דבר. אך הגמרא אינה דנה רק בעגלה ערופה אלא גם בסמיכת זקנים, ולעניין זה הפסוק מתאים.

⁶² במקום זה ציטט הרמב"ם פסוק מויקרא י"א, לז: "וכי יפל מנבלתם על כל זרע זרוע אשר יזרע טמא הוא", אך בפסוק כתוב 'טהור'! כנראה התכוון לויקרא י"א, לח. יצוין כי גם במשנה תורה הלכות טומאת אוכלין פ"ה ה"ד הביא הרמב"ם פסוק זה לראיה שטמא!

⁶³ תופעה הפוכה מצויה ביחס לפסוק מנחמיה ז', ג: "ועד הם עמדים יגיפו הדלתות", בעוד הרמב"ם מצטט "ויגיפו הדלתות". ראה פאה פ"ו מ"ב; עדיות פ"ד מ"ד; כלים פ"ב מ"ד. והשווה לעיל הערה 54. שגגה נוספת שניתן לציין היא סדר של פסוקים, ראה לדוגמה הוריות פ"ב מ"ד שכתב שהפסוק בבמדבר ט"ו, ל קודם לפסוק בבמדבר ט"ו, כב. גם שגגה זו תוקנה במהדורות ר"י קאפח, ראה מה שכתבנו על כך בהערה הבאה.

ו. סדר טהרות - 11 ציטוטים שגויים.⁶⁴

תרשים מספר 2: מספר ציטוטי הפסוקים בצורה שאיננה מדויקת ביחס לסדרי המשנה

המסקנה העולה היא, כפי שצינו בתחילה, שככל שזמן ההעתקה נמשך, כך גדל בפירוש המשנה מספר השגיאות.

הרמב"ם הפנה לדברים שכתב, אך הם אינם נמצאים במקום שהפנה לו

במהלך פירוש המשנה מפנה הרמב"ם למקומות אחרים בהם פירש עניינים דומים. ההפניה מתבצעת באחת מהדרכים הבאות:

- ציון כללי ש'כבר ביארנו בעבר' ללא הפניה מדויקת. דבר זה מצוי הרבה בפירוש המשנה. ראה לדוגמה במסכת עבודה זרה פ"ב מ"ז; פ"ה מ"ז; בבא קמא פ"ב מ"ב; מ"א.
- הפניה לסדר ללא הגדרת מסכת מסוימת. דבר זה חריג יחסית בפירוש המשנה, אך מצוי בו. ראה למשל חגיגה פ"ג מ"ב ובכורות פ"ה מ"ג.
- הפניה למסכת, אך לא לפרק מסוים במסכת. דבר זה מצוי הרבה מאוד בפירוש המשנה. ראה לדוגמה במסכת עבודה זרה פ"ב מ"א; מ"ה; מ"ו; פ"ה מ"ז.⁶⁵
- הפניה לפרק במסכת. דבר זה מצוי הרבה בפירוש המשנה. ראה לדוגמה במסכת עבודה זרה פ"א מ"ו; פ"ב מ"ה; פ"ה מ"ז; מ"ט.

⁶⁴ יצוין כי סדר טהרות חסר בכ"י הרמב"ם, וניתן לשער כי הרבה טעויות מהסוג של שינוי קל מנוסח הפסוק תוקנו בהעתקות מאוחרות, בעיקר בנוסחים טובים אשר עליהם ביסס הרב קאפח את מהדורתו. דוגמה לדבר יש במסכת הוריות אשר במהדורת הרב קאפח איננה על פי כ"י הרמב"ם (ראה מאמרי, לעיל הערה 4), ובהעתקות מאוחרות תוקנו ארבעת הפסוקים שמופיעים שגויים בכתב היד. לכן במהדורת ר"י קאפח הפסוקים מופיעים בצורתם הנכונה, אך לא כפי שהרמב"ם כתבם.

⁶⁵ יש פעמים שהרמב"ם מזכיר בפירושו רק את המסכת, אבל מוסיף את מיקום ההפניה (ולא פרק) כדוגמת 'תחילת המסכת' או 'בסופה' וכדומה.

ה. הפניה להלכה בפרק ובמסכת. דבר זה חריג ביותר בפירוש המשנה מפני שהרמב"ם לא מספר את ההלכות בפירוש המשנה כלל (כפי שבשאר כתביו - **משנה תורה**, **מורה הנבוכים** - לא מספר את ההלכות או את הפרקים). ראה תרומות פ"ז מ"ו; כתובות פ"ט מ"ו; מנחות פ"ב מ"ד; קנים פ"ג מ"א; כלים פ"ט מ"ה. ניתן לראות שבמקורות אלו המקור שאליו מפנה הרמב"ם קרוב יחסית (באותה מסכת).

כדרך שראינו בציטוטי פסוקים בסעיף הקודם, אף את ההפניות כתב הרמב"ם ללא עיון במקום אשר הפנה אליו, עובדה שיכולה לגרום לטעויות. על כן יש מקומות בפירוש המשנה שהרמב"ם מפנה לפירוש שכתב במקום מסוים (או שמציין שפירש כבר קודם), אך איננו מוצאים פירוש זה באותו מקום, ולעתים הפירוש כלל אינו מצוי בפירוש המשנה. אלו המקומות שמצאתי שכך קרה:

- זרעים - תרומות פ"ז מ"ו; מעשרות פ"ג מ"ז.
- מועד - פסחים פ"א מ"ו;⁶⁶ שקלים פ"ו מ"ב.
- נשים - כתובות פ"ב מ"ט; פ"ט מ"ד; נזירות פ"ה מ"ו; שוטה פ"ג מ"ג;⁶⁷ פ"ט מט"ו; קדושין פ"ד מ"ה.
- נזיקין - בבא מציעא פ"ד מ"ח; סנהדרין פ"ח מ"ז; עבודה זרה פ"ה מ"ד; אבות פ"ב, מ"א;⁶⁸ הוריות פ"א מ"ג.
- קודשים - הקדמה לקודשים, עמ' יג; זבחים פי"א מ"ו; מנחות פ"ג מ"ו; פ"ד מ"ד; חולין פ"א מ"א; פ"ה מ"א; פי"א מ"א;⁶⁹ מעילה פ"ג מ"ג.
- טהרות - אהלות פ"ב מ"ג; פרה פ"ג מ"ט; מקוות פ"ה מ"ה; זבים פ"ב מ"ד; נגעים פי"ד, מ"ג.⁷⁰

יש לציין שגם כאן רוב הטעויות הן בסדר קודשים, כפי שראינו גם בציטוטי הפסוקים.

- 66. כאן מדובר בהפניה לעתיד (ראה לעיל סעיף 'חקירת ההפניות הפנימיות'), וכנראה הפנה הרמב"ם לשם בזמן כתיבת הטיוטות, אך בסופו של דבר כתב את ההקדמה לכלים ואת אשר תכנן לכתוב בתחילת אהלות קלל כנראה כבר בהקדמה לכלים.
- 67. בהלכה זו כתב כי הזכיר בעבר שאין צורך לפסוק הלכה בדבר שאין בו מעשה מן המעשים, אך לא מצאתי מקום קודם להלכות שוטה שכתב כן. הדברים נזכרים בהמשך פירוש המשנה בשני מקומות: סנהדרין פ"י מ"ג; שבועות פ"א מ"ד.
- 68. הפנה למימרה במסכת קידושין (לט, ב) וסיים: "וכבר ביארנוהו שם", אך לא ביאר זאת בקידושין אלא במכות פ"ג מט"ז ששם מקור הדברים.
- 69. במקום זה מפנה הרמב"ם לדברים שכתב ביחס לשיעור סלע במעות. אמנם דברים אלו מופיעים בכמה מקומות בפירוש המשנה (פאה פ"ח מ"ז; שקלים פ"א מ"ז ועוד), אך לא בתחילת קידושין.
- 70. הפנה לתחילת ברכות ששם כתב כי טבול יום אסור בתרומה ומותר במעשר. בברכות פ"א מ"א דן בנושא הקרוב לטבול יום ומחוסר כיפורים, וניתן ללמוד מדבריו שם שאכן אסור בתרומה, אך לא הזכיר כלל שמותר במעשר.

מקומות שחסר בהם פסק הלכה

בהקדמה לפירוש המשנה (עמ' סב) בתועלת השנייה כתב הרמב"ם: "הפסקים. לפי שאני אומר לך אצל פרוש כל הלכה, כדעת מי עושים". אכן, כך עשה הרמב"ם ברוב המוחלט של המקרים, אך במספר מקומות מועט לא מצאתי פסק הלכה. אלו הם:

- זרעים - מעשרות פ"א מ"ד; כלאים פ"ט מ"י מה"ק; שביעית פ"א מ"ד.
- מועד - שבת פ"ח מ"ו; כפורים פ"ד מ"ד; פ"ה מ"א; פ"ו מ"ז מה"ק; פ"ח מ"א מה"ק; ראש השנה פ"א מ"א; תעניות פ"ב מ"ח; מגלה פ"א מ"ב;⁷¹ חגיגה פ"ג מ"ח.
- נשים - שוטה פ"ה מ"ד; פ"ז מ"ב; פ"ט מ"ב מה"ק; נזירות פ"ה מ"ה.⁷²
- נזיקין - בבא מציעא פ"ט מ"ו מה"ק; פ"ט מ"ח; בבא בתרא פ"ד מ"ט מה"ק; פ"ה מ"י; שבועות פ"א מ"ז; עדיות פ"ב מ"ט;⁷³ פ"ח מ"ז;⁷³ ע"ז פ"א מ"ח.
- קודשים - מנחות פ"ז מ"ג מה"ק; פ"א מ"ז; בכורות פ"ד מ"י מה"ק;⁷⁴ פ"ה מ"ד; פ"ז מ"ב; מ"ה; מ"ו; פ"ח מ"א מה"ק; מידות פ"ד מ"ב.
- טהרות - כלים פ"ב מ"ה; נגעים פ"ב מ"ד; מקוות פ"א מ"ה;⁷⁵ מכשירין פ"ד מ"א; זבים פ"א מ"א; פ"ד מ"ב.

במקרה זה מצאנו שהתפלגות התופעה שווה בכל פירוש המשנה. אכן, זהו סוג של שגגה שאינו תלוי בהעתקה או בזכירה, אלא בהבנה עקרונית של המשנה ודבר זה נוגע לכל פירוש המשנה באופן זהה.

- 71. מקום זה חריג בכך שמי שלומד את המשנה איננו רואה צורך בפסק הלכה, כי לא מצויה במשנה זו מחלוקת, אך ההלכה איננה כדעת רבי (דעת היחיד במשנה). ראה הלכות מגלה וחנוכה פ"א הי"ד. בדרך כלל במקרים כאלו כותב הרמב"ם שזו דעת המשנה אך להלכה הדין שונה. במקום זה הדבר חסר. במהדורה ראשונה הוסיף הרמב"ם בסוף פירושו למשנה שתי שורות נוספות, אך מחקן כך שאי-אפשר לזהות מה כתב שם תחילה. ייתכן שהמחיקה קשורה לדבר זה.
- 72. ייתכן כי לא פסק כאן הלכה מפני שסמך על הכלל שבכל מחלוקת בין בית שמאי לבית הלל הלכה כבית הלל, והפעיל כלל זה אף במקרה שיש חולק שלישי. על פסק ההלכה במחלוקת ב"ש וב"ה נרחיב בעז"ה במקום אחר.
- 73. בשני המקורות האחרונים מוזכרת הלכה ואין פסק. החריגה יכולה להיות מוסברת בעובדה שהמחלוקת היא בדבר שאין לו השלכה למעשה מן המעשים, ובשל כך אין צורך לפסוק הלכה. אין להפעיל כלל זה ביחס להעדר פסק הלכה בברכות פ"א מ"ט, מפני ששם לשיטת הרמב"ם אין מחלוקת כלל, ועוד נאריך בזה במקום אחר.
- 74. בהלכה זו הוסיף במה"ב שהדעה במשנה היא דעת יחיד ואינה להלכה, אך לא כתב כן במה"ק.
- 75. ראה לעיל, הערה 72.